

KAPITEL 3.3

Skolemåltidet som sosial arena og sosial utjevning

Frøydis Nordgård Vik

Universitetet i Agder, Norge

Abstract: This chapter provides novel insight into experiences from one municipality in Norway in serving a free lunchtime meal to all school students for the past 14 years, through a program that is still ongoing. The chapter also looks at the School Meal Project in Southern Norway and the experiences of students and teachers with its one-year free school meal program. Overall experiences from these two initiatives are that a free school meal creates a social arena that is important to the students and the teachers. Furthermore, they reduced social inequalities, representing a substantial public health potential. Both students and teachers emphasized that sharing a meal together created social interaction between students and between students and teachers at mealtime, promoted well-being, social learning processes and equality among the students. Social equality was also emphasized because all the students were served the same food, and no one was embarrassed by not bringing a proper packed lunch from home. The students that have received free school meals for 14 years expressed pride in the school meal and that they feel the school/municipality cares about their health and well-being. Municipal administrators registered contentment, improved social skills and reduced social inequality among students.

Keywords: free school meals, social interaction, classroom environment, social learning, social equality, municipality level

Introduksjon

I Norge har det over tid vært fokus på ulike skolematsordninger for elever i grunnskolen, både gratis skolemat og foreldrebetalte løsninger. Politiske partier har gjort seg opp sine meninger om de støtter ulike former for

Sitering: Vik, F. N. (2023). Skolemåltidet som sosial arena og sosial utjevning. I D. Ruge, F. N. Vik, J. Björklund & S. Fröden (Red.), *Læring gjennom mad og måltider i grunnskolen: Teori og praksis fra Danmark, Sverige og Norge* (Kap. 3.3, s. 237–255). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.182.ch3.3>

Lisens: CC BY-NC-ND 4.0

skolematordninger eller ikke, og det har vært mange offentlige debatter hvor tilhengere og motstandere av gratis skolemat har barket sammen. I Norge er normalordningen for skolemåltidet er at elevene har med matpakke hjemmefra og at det er foreldrenes ansvar hva den består av. Det er stor variasjon i hva elevene har med seg å spise på skolen, fra sunne matpakker med grovt brød og frukt, til usunne alternativer som boller, kake, muffens, vaffel eller ingenting (Kainulainen et al., 2012). Norske elever rapporterte i en elevundersøkelse at det var syv prosent av elevene på ungdomstrinnet som ikke spiste noen ting på skolen, og at på videregående skole hadde dette økt til ti prosent (Norges forskningsråd, 2019). Dette var uvanlig på småtrinnet og mellomtrinnet, der bare 1–2 prosent rapporterte at de ikke spiste noen ting på skolen.

I dette kapitlet ser vi på skolemåltidet som en sosial arena for elevene og undersøker om, eventuelt på hvilken måte, skolemåltidet kan være et tiltak for sosial utjevning blant elevene. Vi skal også se på betydningen av denne sosiale arenaen for samspillet mellom elever og lærere. Erfaringer fra elever og lærere bidrar til å belyse disse temaene. Kan for eksempel måltidsituasjonen på skolen bety noe for klassemiljøet og elevenes mulighet til å bli bedre kjent med hverandre? I Helsedirektoratets retningslinjer for mat og måltider i skolen understrekes betydningen av å ha nok tid til å spise maten, uavhengig om det er medbrakt niste eller en skolematordning (Helsedirektoratet, 2015). Erfaringer med tid til å spise skolemåltidet vil bli belyst. Dette kapitlet skal også omhandle skolemåltidet som et folkehelseiltak og betydningen for sosial utjevning. Sosial utjevning handler om å minske forskjellene mellom grupper eller klasser i samfunnet (St.meld. nr. 16 (2006–2007)). Sosial utjevning betyr at sannsynligheten for å lykkes på skolen og i utdanningssystemet skal være like høy uansett familiebakgrunn. Det er den ikke i dag (St.meld. nr. 16 (2006–2007)). Sosioøkonomisk status er et faguttrykk som ofte brukes i litteraturen, særlig innen samfunnsvitenskap og helsevitenskap. Sosioøkonomiske faktorer omhandler både sosiale forhold og økonomiske forhold som utdanning, yrke og inntekt som er de tre faktorene som er mest brukt i Norge (Folkehelseinstituttet, 2015). Likhet eller likeverdighet (på engelsk *equality*) betyr at hvert individ eller gruppe gis de samme ressursene eller mulighetene i livet. Et eksempel på likhet er at alle elever tilbys gratis

skolemat. Norge er et rikt land. Det er likevel større sosial ulikhet i helse enn i mange andre europeiske land (Strand & Madsen, 2018), noe som er overraskende for mange. Det er et politisk mål i Norge å utjevne sosiale forskjeller.

I dette kapittelet skal vi se på følgende problemstilling: *Hvilke erfaringer har kommunalt nivå/oppvekstsektor og foreldre med gratis skolemåltid til alle elever i en norsk kommune, med vekt på skolemåltidet som sosial arena og sosial utjevning?*

Videre presenteres i hovedsak erfaringer fra foreldre og fra kommunalt nivå når gratis skolemat tilbys elevene over lang tid, og ikke bare som et kort tiltak på noen få uker eller måneder. Kapittelet vil også suppleres med erfaringer fra elever og lærere med gratis skolemåltid fem år etter at tiltaket ble avsluttet (data fra *Skolematprosjektet i Agder*). Disse erfaringene omkring skolemåltidet som sosial arena og sosial utjevning er viktig å lytte til. Klassemiljø, mobbing og utenforskap er aktuelle problemstillinger som kan diskuteres i lys av dette. Elevenes stemme i denne debatten har i stor grad manglet, og det er viktig å lytte til hva elevene selv erfarer og ønsker for et skolemåltid. Det er for eksempel liten vits å tilby et skolemåltid hvis elevene ikke ønsker å smake eller spise det (Kolve et al., 2022). Skolen er en arena som når alle barn og unge i Norge. Det er 95 prosent av alle elever i Norge som går i den offentlige skolen (Statistisk sentralbyrå, 2021). Vi vet også at et godt kosthold er fundamentalt viktig for helsen vår, og at det å innarbeide gode matvaner tidlig i livet er svært viktig (Gorski & Roberto, 2015). Nylig kom det en rapport fra Verdens helseorganisasjon (WHO-UNICEF-Lancet-kommisjonen) som ble kalt *A future for the world's children* (Clark et al., 2020). Her understrekes betydningen av å investere i barn og unges helse, utdanning og utvikling, faktorer som legger fundamentet for individets livslange helse og trivsel. Dette gjelder i like stor grad norske elever.

Metode

Vi ønsket å finne ut av hvilke erfaringer ulike aktørene har, som har vært en del av gratis skolemåltid på ulike måter over tid. For å finne ut av dette, har vi brukt kvalitativ metode for å belyse erfaringer som elever,

lærere, foreldre og kommunalt nivå har med gratis skolemåltid. Kvalitativ forskningsmetode brukes for å undersøke og beskrive menneskers opplevelser og erfaringer om et tema (Braun & Clarke, 2012). Det ble gjennomført dybdeintervju med oppvekstsansvarlig i Vinje kommune i Vestfold og Telemark fylke i februar 2022. Det er også innhentet data per e-post fra foreldre til elever i Vinje kommune våren 2022. Vi har gjennomført dybdeintervjuer med elever og lærere som deltok i *Skolematprosjektet i Agder*. Disse ble gjennomført høsten 2020 i forbindelse med et doktorgradsprosjekt (Illøkken et al., 2021). Det ble brukt semistrukturert intervjuguide og intervjuene er transkribert og analysert med tematisk analyse (Braun & Clarke, 2012). Ifølge Braun og Clarke er tematisk analyse en metode i seks faser som egner seg til identifisering, analyse og rapportering av tema, mønstre og meningsinnhold i det innsamlede datamaterialet. I dette kapitlet er utdanningsnivå blant foreldre brukt som mål på sosioøkonomisk status hos elever (Vik et al., 2019). Alle intervjuer er vurdert å være i samsvar med personvernlovgivningen av NSD – Norsk senter for forskningsdata.

Funn

Funnene presenteres samlet etter tema for problemstillingen, og temaene er strukturert i henhold til intervjuguidene:

- Organisering av skolemåltidet
- Innhold på skolemåltidet
- Sosial interaksjon i matpausen
- Måltidsituasjonens betydning for klassemiljøet og elevenes mulighet til å bli bedre kjent med hverandre
- Gratis skolemåltid som et mulig sosialt utjevningstiltak
- Overordnede verdier og erfaringer i det lange løp

Erfaringer fra Vinje kommune, som har hatt gratis skolemåltid ved alle sine skoler i 14 år, brukes som case. Casen ses særlig i lys av skolemåltidet som sosial arena og sosial utjevning (jf. problemstillingen). Disse erfaringene har ikke fremkommet tidligere i vitenskapelige publikasjoner. I den offentlige debatten omkring gratis skolemat har Vinje kommune

fått lite oppmerksomhet, noe som tyder på at kommunens ordning er lite kjent og dermed unik i norsk sammenheng. Det er derfor viktig å belyse erfaringer fra en kommune som har hatt denne ordningen over lang tid. Oppvekstansvarlig i kommunen har vært med å initiere ordningen fra starten og har fulgt den gjennom alle årene frem til i dag, og kjenner derfor forholdene godt. Siden Vinje kommune er en liten kommune med fire skoler med til sammen ca. 420 elever, har oppvekstansvarlig god oversikt. I tillegg vil erfaringer fra fire foreldre til elever i Vinje kommune tas med.

Skolematprosjektet i Agder var en tiltaksstudie (intervensjon) som er godt dokumentert gjennom flere vitenskapelige artikler (Illøkken et al., 2017, 2021; Vik et al., 2019, 2020). I skoleåret 2014/2015 fikk tre sjetteklasser på en skole i Agder gratis skolemåltid gjennom ett år. To skoler var med i prosjektet, og i tillegg til tiltaksgruppen som fikk gratis skolemat ett skoleår, var det var en kontrollgruppe hvor elevene fortsatte med medbrakt matpakke som vanlig. I dette kapitlet tar vi også med erfaringer relatert til skolemåltidet som sosial arena og sosial utjevning basert på intervjuer med elever og lærere som ble gjort fem år etter at tiltaket med gratis skolemat var avsluttet. Deler av disse resultatene er tidligere publisert (Illøkken et al., 2021), men diskuteres senere i kapitlet i sammenheng med problemstillingen.

Organisering av skolemåltidet

Den spede starten for gratis skolemåltid i Vinje kommune var i 2007, og oppstart for alle skoler og elever var i 2008. Det var viktig at ordningen skulle gjelde alle elevene. Den praktiske gjennomføring foregår ved at elevene i hovedsak spiser i et fellesareal. En av skolene, Åmot skole, ble bygget etter at gratis skolemåltid var innført. Den ble bygget på en slik måte at maten og skolemåltidet var sentralt for utformingen av bygget, og fikk navnet «Isslottet» etter Tarjei Vesaas. Denne skolen er en «luksusversjon» av en skole hvor det er musikkrom og scene, samt mat og helse-arealer i direkte tilknytning til arealer for skolemåltidet. Alle klasserom er plassert rundt spisearealene, som er i sentrum av bygget. Skolen regnes for det flotteste og lyseste lokalet i Vinje kommune, og består av to bygninger, en for småskolen og en for mellomtrinnet ungdomskolen. De

eldste på småtrinnet får komme over og spise på Isslottet, noe de gleder seg til. Oppvekstansvarlig i Vinje kommune forteller:

Ønsket var at det skal være en følelse av litt høytid og lystbetont og at skolemåltidet skal være noe mer enn bare å sitte der. Noe å være sammen om. Ca. 60 elever får mat hver dag, det er aldri konflikter og aldri bråk. Ingenting ødelegges. Vi tror på det.

De andre tre skolene er av eldre dato og er mer tradisjonelt utformet. Elevene her spiser også i fellesareal. I Helsedirektoratets retningslinjer for mat og måltider i skolen understrekes betydningen av å ha nok tid til å spise maten på skolen. I Vinje spiser elevene skolemat i begynnelsen av storefriminuttet sånn at de som trenger det kan sitte lenger. Erfaringene er derfor at ingen har for lite tid til å spise. Minimumstid som elevene må sitte og spise er 20 minutter, men de kan sitte opp til 50 minutter hvis de ønsker. De spiser på omgang, slik at det ikke blir for fullt i matsalen. Det er ansatt matansvarlig som har ansvaret for organisering, for eksempel å kjøpe inn og forberede måltidene. Stillingsstørrelsen varierer med hvor stor skolen er. Det er matansvarlig på skolen og noen elever som ordner i stand en lunsjbuffet.

Foreldre til elever i Vinje erfarer at skolemåltidet har fungert veldig bra, bortsett fra en periode med noe klager på dårlig hygiene og «rar mat». Det oppleves at det er personavhengig ved at det er en fast ansatt ved skolen som har ansvar for innkjøp, produksjon og økonomi. På skolen er det en turnusordning hvor noen ungdommer hjelper til før og etter servering. Foreldrene har et positivt syn på skolemat: «Vi som foreldre synes det er helt topp med skolemat.»

I *Skolematprosjektet i Agder* spiste elevene sammen rundt felles bord i klasserommet hvor brød- og påleggfat ble sendt rundt, eller de forsynte seg fra en buffet og satt seg sammen og spiste. Alle elevene kunne forsyne seg med det de ønsket til de ble mette.

Innhold på skolemåltidet

For alle fire skolene i Vinje kommune serveres det brød og pålegg, som ost, skinke, leverpostei med mer. Det er alltid fiskepålegg på bordet alle

dager, i tillegg til grønnsaker og frukt. Drikke som tilbys er vann og melk. En dag i uka er det varmmat. En del av varmrettene er basert på rester, og det gjøres en innsats for å forhindre matsvinn. Det er alltid brødskiver ved siden av varmretten i tilfelle noen elever ikke vil spise varmretten. Erfaringen er at en del elever har lært seg å like nye ting og vil gjerne smake på nye retter.

I begynnelsen (2008) satset de på ferdig smurte brødskiver eller rundstykker på fat som var pyntet med grønnsaker eller frukt. Elever fra voksenopplæringen hjalp til med dette sammen med matansvarlig ved skolen. Men det ble en del svinn ved at ferdig smurte brødskiver og grønnsakspynt fra serveringsfatene lå igjen. Det tok også mye tid å forberede. Erfaringen ble etter hvert at det var enklere og bedre å lage en fin buffet hvor brød og pålegg legges på fat: «Det ser nesten ut som et enkelt hotell elevene kommer til når de skal spise» (Oppvekstansvarlig i Vinje kommune).

Det er et marginalt problem at elever har med egen mat fordi de ikke ønsker å spise skolemåltidet som tilbys. Tidligere var det en del matpakker i søpla, men nå er det aldri det mer. Noen elever følges litt ekstra opp i perioder.

De sier kanskje de har spist egen mat eller ikke liker maten eller ikke liker å sitte med andre. Under corona kunne vi ikke ha skolemåltid, og da dukket de store forskjellene opp igjen. Vi så de med «Rolls Royce-matpakke» og de med «Lada». Og noen med ingenting. En del kom med usunn mat, mye pizza, taco og wraps ... mye usunt. Jo «kulere jo bedre». (Oppvekstansvarlig i Vinje kommune)

Foreldre til elever i Vinje kommune erfarer at elevene synes det er veldig bra med skolemat, men at det av og til kan være litt lite tid til å spise, slik at det hender at ikke alle får spist seg mette. Noen elever likte best varmt måltid, sånn at hvis det var brødmat, så laget matansvarlig på kjøkkenet havregrøt til dem. Det gav en fleksibilitet og sørget for at alle elevene spiste et måltid. Elevene fikk også komme med innspill til varmrettene. Noen husker at det var litt klaging fra elevene på at det for eksempel var mye av det samme pålegget, men ellers var det bra.

I *Skolematprosjektet i Agder* var det et kaldt smøremåltid med grovt brød, pålegg inkludert fiskepålegg, frukt og grønt i henhold til de nasjonale kostrådene. Det var alltid oppkuttet frukt og grønnsaker, noe som gjorde at det som regel alltid ble spist opp.

Sosial interaksjon i matpausen

Hensyn til fellesskapet og sosial utjevning var hovedargumenter for innføring av et gratis skolemåltid i Vinje kommune da det ble diskutert om det skulle bli en del av kommunens budsjetter. Det ble vist til at alle får ta del i tiltaket. Kommunen har flere elever med flyktningbakgrunn, og til sammen utgjør de ca. ti prosent av elevene. Integrasjon er derfor viktig.

Maten får et litt annet fokus. Vise og lære. De nyankomne er skeptiske til maten vår – vi er jo et «gulost-folk». Viktig å la det være et fellesskap rundt maten. Alle spiser det samme. Det lages også av og til mat fra ulike land hvor vi har elever med opprinnelsesland. Det er populært og spennende. Det å dele matkultur oppleves som positivt for alle. (Oppvekstansvarlig i Vinje kommune)

Sosial interaksjon i matpausene fremmes ved at elevene sitter rundt felles bord. Det gjør at det blir et måltid hvor elevene spiser sammen, sammen med voksne. Det blir ikke bare et mål at elevene skal få i seg mat så de blir mette. De første årene var det gratis for lærerne å spise sammen med elevene, og mange gjorde det. Noen elever er litt engstelige, og det skapte trygghet at mange lærere var til stede under måltidet. Trangere kommuneøkonomi gjorde at det ble bestemt at lærerne måtte betale for skolemåltidet selv. Det ble sammenlignet med andre jobber hvor voksne ikke fikk dekket lunsj. Det har vært fremmet argumenter om at det ikke er det samme å spise med 40 elever og samtidig få en brødskeive eller to som å spise sammen med kollegaer. Fra flere hold er det et ønske om å endre dette tilbake til at lærerne kan spise gratis sammen med elevene, noe også oppvekstansvarlig kommunen støtter: «Det er ikke det som «velter» skolematsordningen økonomisk. Det er en annen setting når du som pedagog og omsorgsperson møter elevene på en helt annen måte.»

Det finnes noen lærere som heller ønsker å spise matpakken sin med kollegaer. Dette kan løses ved at skolemåltidet settes inn i tilsynsplanen sånn at lærerne får noe mer tid. Det kan føre til at flere lærere tar del i skolemåltidet med elevene, eller de kan velge å spise med kollegaer. Interaksjon mellom elever på tvers av klasser og med lærere anses som viktig. Det er alltid voksentilsyn under skolemåltidet. Noen voksne spiser alltid sammen med elevene, men det er et ønske fra kommunens administrasjon og rektorer at flere gjør det.

Erfaringer til foreldre til elever i Vinje er at det å spise sammen i kantine er veldig god sosial trening for elevene og mange smaker på mat som de vanligvis ikke spiser hjemme. På den måten får elevene utvidet horisonten i matveien. Klassene er ganske små, og de fleste blir kjent med hverandre i barnehagen, men skolemåltidet er likevel positivt for skolemiljøet. Foreldrene uttrykker også at «det jo en lettelse å vite at ungene får et godt måltid, uten å måtte smøre matpakke hver dag».

I *Skolematprosjektet i Agder* trakk lærerne frem utvikling av sosiale ferdigheter og økt sosial læring hos elevene under skolemåltidet som viktig. Det var ikke alle elevene som var vant til hvordan de skulle oppføre seg under fellesmåltider. For eksempel at man må tenke på at vi skal dele maten slik at de andre også skal få og ikke ta alt for mye, og kunne vente i kø ved en buffet og prate høflig til hverandre. Det var også ting som å si «takk» og «kan du sende meg ...». Dette var ting som ikke var synlig i en klassesituasjon, og som vi ofte tar for gitt at alle elever kan. Lærernes erfaring var at vi ikke kan ta dette for gitt. Det var viktig at lærere var til stede under måltidet for å lære elevene om bordskikk, oppførsel og matkultur. Om lærerne ønsket det, spiste de sammen med elevene uten at de betalte for det.

Måltidsituasjonens betydning for klassemiljøet og elevenes mulighet til å bli bedre kjent med hverandre

Skolemåltidet i Vinje kommune binder sammen elever på tvers av klassene ved at de blir bedre kjent. Dette har endret seg etter at et gratis skolemåltid ble innført. Elevene får et større sosialt miljø. Elevene setter seg

ofte sammen med noen fra klassen og noen andre. Søsken velger også noen ganger å sette seg sammen under skolemåltidet fordi det er trivelig å spise sammen, selv om de ikke leker sammen i friminuttene. Det å ikke sitte i klasserommet, løfter måltidet.

Når det gjelder mobbing så kan vi ikke si at det har endret seg, for vi har ikke hatt de alvorlige mobbesakene. Men elevene gir tilbakemelding gjennom elevundersøkelser at de synes det er trivelig på skolen og nesten alltid blir skolemåltidet fremhevet. De er stolte av skolemåltidet. Det betyr mye for elevene, og det har med trivsel å gjøre. Det hindrer utenforskap – det er vi sikre på. Et høydepunkt – noe å glede seg til. (Oppvekstansvarlig i Vinje kommune)

Det er lite skolevegring i Vinje og det er ikke registrert frafall på videregående skole. Det handler mye om at elevene opplever at det skjer positive ting på skolen. Noen av de som er tydelige på at de trives, er elever som ikke er spesielt sterke faglige, men som forteller at de trives og at de føler at de er en del av et stort fellesskap. Alle kan si at de har vært sammen med noen den dagen. Det gir også mindre ensomhet. Oppvekstansvarlig i Vinje kommune ser disse positive trekkene i sammenheng med skolemåltidet: «Det handler jo ikke bare om skolemåltidet, men om ressurser og at vi er mange voksne tett på og god veiledning og rådgivning.»

Det var en merkbart endring på hvor rolige dagene ble etter at skolemåltidet ble innført, særlig etter matpausen. Tidligere var dette alltid en «kamp», særlig på ungdomsskolen. Etterpå roet det seg ned. Det ble mindre konflikter og mer uthvilte elever. Læringstrykket økte og konfliktnivået sank.

I *Skolematprosjektet i Agder* var et av temaene som ble fremhevet, at skolemåltidet var en sosial arena hvor elevene ble bedre kjent med hverandre og hadde det hyggelig. Elevenes erfaringer viste at denne sosiale delen av skolemåltidet med sosialt fellesskap og økt trivsel var det viktigste for dem. Lærerne fortalte også om at skolemåltidet skapte en hyggelig atmosfære hvor elevene ble mer vennlige mot hverandre og sosial inkludering økte i forhold til før skolematprosjektet. Elevene erfarte også at skolemåltidet gav energi til å kunne konsentrere seg i timene etter lunsj.

Dette ble bekreftet av lærere som fortalte at elevene tok en mer aktiv rolle i klassen. Det ble også fremholdt at det var langt roligere i timene etter lunsj i forhold til før skolematprosjektet. En elev fortalte at hen ofte var sulten før på skolen. Da var det umulig å følge med i timen, det eneste hen klarte var å tenke på var at hen var sulten.

Gratis skolemåltid som et mulig sosialt utjevnenende tiltak

Vinje kommune har erfart at elevene med dårligst økonomi og lavere sosioøkonomisk bakgrunn ofte har spist mer usunn og billigere mat. Før skolematordningen startet var en del av disse elevene opptatt av å vise at de hadde råd til å kjøpe hamburgere i lunsjen eller en 200 grams melkesjokolade til lunsj. Det ble en slags kompensering for dårlig økonomi, og det ble registrert en del underlige matvaner blant elevene.

Gjennom gratis skolemåltid sikrer kommunen at alle elevene får ett ordentlig måltid hver dag, og kommunen mener at det bidrar til å unngå de store forskjellene blant elevene på skolen. Det var en erfaring at de elevene som tidligere kastet matpakka, var de som hadde trengt den mest. De kastet den fordi den ikke var god, for eksempel billig og dårlig gammelt brød med «kjipt» pålegg. Det kunne også være at ingen hjemme hadde smurt matpakke, noe som førte til at noen elever ikke hadde med mat på skolen.

I starten bevilget formannskapet 50 000 kroner til et prøveprosjekt med skolemat. Så ønsket politikerne at ordningen skulle utvides til en abonnementsordning. Det har vært gjort i noen kommuner i Norge. Erfaringen til Vinje kommune var at det ble et tydelig skille mellom foreldre som hadde råd til skolemat og prioriterte det, og foreldre som ikke hadde mulighet til det. Det var særlig de ressurssterke foreldrene som abonnerte på skolemat for sine barn.

Vi kan si med sikkerhet at dette måltidet er med på å gi mer kvalitet enn mange ellers ville hatt. Noen får også frokost. Vi har mat tilgjengelig. Vi skaffer ganske kjapt til veie en brødslike med leverpostei til de som trenger det. (Oppvekstansvarlig i Vinje kommune)

Kontaktlærere på skolen vet hvilke elever som trenger litt ekstra:

Det handler om den kontakten lærerne får med elevene sine på en annen arena som gjør at de ser dem og at det er nok med et blunk så kan «Gunnhild» få ei skive – fordi hun har det som hun har det. (Oppvekstansvarlig i Vinje kommune)

Foreldre til elever i Vinje erfarer at skolemåltidet er sosialt utjevne ved at *alle* får mat, og at alle får den samme maten. Det oppleves som viktig: «Det gjorde noe med fellesskapet, siden alle spiste det samme og da blir det ikke noe misunnelse/urettferdighet blant elevene» (Foreldre til elever i Vinje kommune).

I *Skolematprosjektet i Agder* ble skolemåltidet som mulighet for sosial utjevning diskutert i intervjuene. Elevene snakket om hvor viktig det var for medelever som ofte ikke hadde med seg mat fordi de hadde glemt det eller fordi foreldrene hadde dårlig råd. Elevene synes det var veldig viktig at alle spiste det samme, og at alle kunne spise seg mette. Det gjorde at de fikk en følelse av likhet. Det hadde tidligere vært vanlig å sammenligne matpakker, hvor noen hadde kyllingsalat og noen elever hadde «dårlige» matpakker med gammelt brød, nudler, en kake eller ingenting. Elevene kunne være flau over matpakken sin og føle skam. Lærerne erfarte at disse elevene kunne slappe mer av under skolemåltidet siden alle spiste det samme, noe som var viktig for at alle følte seg mere vel. Elevene reflekterte også rundt det at det ikke var gitt at alle foreldre til elever i Norge hadde råd til en god matpakke hver eneste dag.

Overordnede verdier og erfaringer i det lange løp

Fra Vinje kommunes side er de overordnede verdiene av å ha skolemåltid det å bidra til fellesskap for elevene og utjevne sosiale forskjeller det viktigste. Elevene formidler stolthet over skolemåltidet og forteller at de sitter sammen og har det trivelig. Den som lager maten kommer noen ganger med mat elevene ikke har smakt før, noe som er spennende for mange. Det er en overordnet forståelse av at skolemåltidet har en stor verdi og at det bidrar i «det store bildet» omkring oppvekst. Elevene opplever å være en del av noe større. Skolene har lykket med å skape fellesskap som igjen

kan motvirke utenforskap. At det oppfattes som en «fellesting» og at politikerne velger å satse på ungdommene, oppleves positivt av elevene. Det kan bidra til at ungdommer kommer tilbake til bygda senere i livet når de er unge voksne.

Vi har spurt ungdommer hva som var bra med å vokse opp i Vinje. De trekker frem skolematen, selv 10 år etter. Nå vil de flytte tilbake når de skal etablere egen familie. For her blir barn og unge prioritert og satset på. Dette bidrar på pluss-sida. De viktige tinga vi kan gjøre noe med – det gjør vi noe med. Skolematen er en av tingene. (Oppvekstansvarlig i Vinje kommune)

Gratis skolemåltid er et av kommunens prosjekter som nå er en del av vanlig drift, og som ikke er avhengig av enkeltpersoner. Det er innarbeidet over mange år. I Vinje kommune har det blitt skapt en stolthet blant politikerne på tvers av partilinjer. Det er en bevisst sak å prioritere. Kommunen har klart dette over tid, og det oppleves at det betyr noe for alle hjemmene i Vinje. Da skolematordningen ble diskutert for første gang, kom det argumenter om at det er for dyrt, og «hvorfors skal vi ha det – det kan jo foreldre ordne» som i resten av landet, og at «det er ikke vanlig i Norge». Kommunen har til tider hatt en presset kommuneøkonomi, som har betydd at det har vært utfordrende å få til gratis skolemåltid. Skolemat er det eneste ikke-lovpålagte tiltaket Vinje kommune har, og de har lyktes med å holde på ordningen i 14 år. Per våren 2022 er den fremdeles aktiv.

Ingen politikere som ønsker å bli gjenvalgt vil foreslå å legge ned skolematen. Vi har null dropout. Vi har lite mobbesaker, vi har høy trivsel. Politikerne ble utfordret på å komme opp med en ting som ikke kostet mer enn to millioner som gjør at alle de 420 elevene hver dag blir sett, og opplever å være en del av et større fellesskap. Ingen klarte det. (Oppvekstansvarlig i Vinje kommune)

Kommunens ønske er at om ti år skal satsingen på skolematen bidra enda mer til å skape et matfaglig miljø rundt skolemåltidet. Det er et ønske om å bruke mer lokale råvarer fra lokale produsenter. Erfaringene med skolemåltid til alle elevene gjør at kommunen nå (per 2022) skal ansette matfaglig ansvarlig (kokk) i kommunens fire barnehager for å bidra til tidlig innsats på kosthold.

Det har ikke vært gjennomført noen form for evaluering av skolemåltidet.

Vi angrer på at vi ikke har noe forskning med nullpunktsmålinger i forbindelse med skolemåltidet. Vi var så sikre på at det kom til å virke, og det har det gjort, men hva det har virka på, hvordan og hvor mye – det vet vi ikke. Alle tror at de som ikke får mat blir ukonsentrerte, og en dårligere versjon av seg selv – men når det gjelder om elever blir det, så mener mange at det blir «for dyrt».
(Oppvekstansvarlig i Vinje kommune)

Kommunen har tro på at skolemåltidet bidrar i det forebyggende og helsefremmende folkehelsearbeidet. Noen elever er overvektige, og noen elever sliter med spiseforstyrrelse. Disse utfordringene ville kommunen hatt uansett. Det er en kjent sak hva det koster når enkeltelever faller ut av skolesystemet. En elev som faller ut, koster mer enn skolematen til alle 420 elevene i Vinje. Kommunen bruker to millioner kroner i året på skolematornningen, noe som tilsvarer omtrent 26 kroner per elev per dag. «Det er en prioritering det dreier seg om. Kommune-Norge kan få det til hvis de vil» (Oppvekstansvarlig i Vinje kommune).

I *Skolematprosjektet i Agder* ble elevene spurt til slutt om hva de helst ville spist hvis de fikk velge et gratis skolemåltid. Det klare svaret var at de ønsket et kaldt smøremåltid hvor de selv fikk velge hva de ville spise, slik som de hadde erfart. Valgmulighetene var mange, men alle var innenfor kostrådene. Selve valgmulighetene og fleksibiliteten med brød og pålegg var viktigere enn for eksempel et varmt måltid hvor de ikke hadde noe å velge mellom.

Diskusjon

I dette kapittelet har vi satt fokus på skolemåltidet som sosial arena og sett på hvilken måte det kan virke sosialt utjevnerende. Skolemat debatteres av mange i samfunnet, og ofte glemmer man å lytte til elevene selv og hva de selv mener om sin egen skolemåltidsituasjon. I *Skolematprosjektet i Agder* vektla vi elevenes erfaringer. De viser langt på vei at det sosiale aspektet rundt skolemåltidet er det viktigste for elevene. Det viser også erfaringene fra Vinje kommune. Det at elevene spiser sammen og ikke er opptatt

med andre ting, fremmer sosiale relasjoner mellom elevene og mellom elever og lærere. I 2018 hadde Norges forskningsråd en forskningskampanje for skoleelever som het «Sjekk skolematen» (Norges forskningsråd, 2019). Her kom det frem at det var ganske vanlig blant norske elever å se på storskjerm mens de spiste matpakka si, noe som betyr at de sosialiserte lite og pratet lite med hverandre. For elevene på mellomtrinnet var det 53 prosent som rapporterte at de så på storskjerm i skolelunsjen, og 42 prosent på småtrinnet (Norges forskningsråd, 2019). De ble ikke spurt om de brukte mobiltelefonen mens de spiste, noe som nå er blitt mer vanlig, særlig blant eldre elever. Hverken elevene i Vinje kommune eller de som deltok i *Skolematprosjektet i Agder* så på skjerm i matpausen.

Når elever, lærere, foreldre og kommunalt nivå beskriver erfaringene sine, viser funnene i dette kapittelet at skolemåltidet bidrar positivt til det sosiale klassemiljøet. På ulike måter fremheves viktigheten av at det legges et godt fundament for klassemiljøet som det kan bygges videre på, og det virker sannsynlig at skolemåltidet utgjør en viktig faktor for et godt klassemiljø. Når det gjelder mobbing og utenforskap peker erfaringer fra Vinje kommune på at det kan være positive ringvirkninger av skolemåltidet, men det er for lite grunnlag til å kunne trekke noen konklusjoner. Vinje kommune bruker skolemåltidet aktivt i forbindelse med integrering av kommunens fremmedspråklige elever. Det er positive erfaringer fra å integrere matkultur ved at det lages mat fra ulike kulturer til elevene.

I en ny rapport fra Folkehelseinstituttet omtales også elevers erfaringer med skolemåltidet. Elever og skolepersonale hadde positive erfaringer med å innta måltidet sammen. Dette kan tyde på at deltakelsen i felles måltider kan ha en funksjon for det sosiale miljøet ved skolene (Kolve et al., 2022).

Når det gjelder spørsmålet om skolemåltidet kan bidra til å utjevne sosiale forskjeller, har vi tidligere vist i *Skolematprosjektet i Agder* at elevene i tiltaksgruppa bedret både matvaner og kosthold på skolen signifikant i forhold til kontrollgruppa, og at de elevene som hadde foreldre med lavere utdanningsnivå, bedret sine matvaner mest (Vik et al., 2019). Det er et mål at ulike folkehelseiltak skal komme de som trenger det mest til gode. Disse resultatene fra en kvantitativ studie med kontrollgruppe viste for første gang i Norge at et gratis skolemåltid *kan* være et folkehelseiltak

som kan bidra til å redusere sosial ulikhet i helse blant elever. Funn basert på erfaringer fra elevene som ble intervjuet i *Skolematprosjektet i Agder* peker i samme retning, og det gjør også erfaringene fra Vinje kommune. Vinje kommune erfarte at når alle elever får et gratis skolemåltid over tid, så er det de elevene som trenger det aller mest som vinner mest på det. I starten, da ordningen var foreldrebetalt, registrerte kommunen at elevene som trengte det mest ikke deltok i ordningen. Dette problemet er også kjent fra tidligere forskning (McGill et al., 2015). Kommunen tok et valg om at ordningen måtte være gratis for alle.

Betydningen av et godt kosthold blant barn og unge er godt dokumentert. Samfunnet bør legge til rette for at vi kan spise sunt og variert, kombinert med fysisk aktivitet, noe som er bra for helse og trivsel (Meltzer et al., 2021). Tidligere funn fra *Skolematprosjektet i Agder* viste at et gratis skolemåltid var positivt for å fremme et sunt kosthold. Flere elever fortalte at de hadde endret matvaner gjennom året med gratis skolemat som de fremdeles fastholdt fem år etter, ved at de for eksempel spiste mer grønnsaker på brødiskivene sine (Illøkken et al., 2021). I Vinje kommune var det også eksempler på at elevene endret matvaner hjemme, ved at de for eksempel etterspurte mer frukt og grønnsaker.

I den offentlige debatten rundt skolemat, har mange lærere gitt uttrykk for at «skolemat er enda en ting som de må ta på seg» og at det skaper mye ekstraarbeid. Erfaringer fra lærerne i *Skolematprosjektet i Agder*, som hadde opplevd dette gjennom et helt år, viste noe annet. De fortalte at elevene opparbeidet seg sosiale ferdigheter som var viktigere sammenlignet med det ekstra arbeidet som fulgte med. Lærerne mente at et skolemåltid i fremtiden bør utgjøre et større ansvar for samfunnet og skolen enn det er nå, og at det bør organiseres på en måte som skaper læring ved å inkludere høy grad av elevinvolvering.

Skolen er en viktig arena i folkehelsesammenheng. Skolen når frem til alle elever, og kan derfor bidra til å fremme gode matvaner tidlig i elevenes liv (Mikkelsen, 2014). Det er ulike løsninger for hvordan vi som samfunn kan legge til rette for at elevene spiser et sunt og næringsrikt måltid på skolen, og mange mener at dette er foreldrenes ansvar. Elevene er på skolen en betydelig del av dagen, og spiser minst ett hovedmåltid hver skoledag. Det betyr at skolelunsjen utgjør en betydelig del av elevers

totale kosthold. Et måltid hver skoledag fra 1.–10. klasse utgjør ca. 2000 måltider for en elev. Vi vet fra tidligere forskning at et sunt og næringsrikt måltid i en sosial og helsefremmende setting kan fremme helse og livskvalitet blant elever (Samdal et al., 2009), noe funnene fra dette kapittelet også understreker.

Ulike skolematordninger har blitt prøvd ut i Norge opp gjennom årene, men det er en felles faktor at mange ikke er blitt evaluert, for eksempel med følgeforskning, som har resultert i at vi har lite forskningsresultater fra skolematsordninger. Det gjelder også Vinje kommune. Funn i dette kapittelet beskriver erfaringer etter 14 år med skolematordning, noe som er viktig i seg selv, men det mangler data fra før ordningen startet. *Skolematprosjektet i Agder* var planlagt som et forskningsprosjekt fra starten hvor Universitetet i Agder hadde prosjektledelsen, og er et av få nyere skolematsintervensjoner som er godt dokumentert (Vik et al., 2019). Statsforvalteren i Trøndelag har initiert ulike skolematsordninger som evalueres (Statsforvalteren i Trøndelag, 2018), og det er satt i gang ulike skolematstiltak i for eksempel Viken fylkeskommune og Oslo kommune.

Erfaringene fra elever, foreldre, lærere og kommunalt nivå som vist i dette kapittelet kan bidra til at kommuner som skal starte med et enkelt skolemåltid i henhold til signalene i Hurdalsplattformen (Regjeringen, 2021), kan ta med erfaringene i planleggingen.

Referanser

- Braun, V. & Clarke, V. (2012). Thematic analysis. I H. Cooper, P. M. Camic, D. L. Long, A. T. Panter, D. Rindskopf & K. J. Sher (Red.), *APA handbook of research methods in psychology: Vol 2. Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological* (s. 57–71). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/13620-004>
- Clark, H., Coll-Seck, A. M., Banerjee, A., Peterson, S., Dalglish, S. L., Ameratunga, S., Balabanova, D., Bhan, M. K., Bhutta, Z. A., Borrazzo, J., Claeson, M., Doherty, T., El-Jardali, F., George, A. S., Gichaga, A., Gram, L., Hipgrave, D. B., Kwamie, A., Meng, Q., Mercer, R., Narain, S., Nsungwa-Sabiiti, J., Olumide, A. O., Osrin, D., Powell-Jackson, T., Rasanathan, K., Rasul, I., Reid, P., Requejo, J., Rohde, S. S., Rollins, N., Romedenne, M., Singh Sachdev, H., Saleh, R., Shawar, Y. R., Shiffman, J., Simon, J., Sly, P. D., Stenberg, K., Tomlinson, M., Ved, R. R., & Costello, A.

- (2020, 22. februar). A future for the world's children? A WHO-UNICEF-Lancet Commission. *Lancet*, 395(10224), 605–658. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(19\)32540-1](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(19)32540-1)
- Folkehelseinstituttet. (2015). *Definisjoner: Sosial ulikhet i helse*. <https://www.fhi.no/hn/ulikhet/sosial-ulikhet-i-helse/>
- Gorski, M. T. & Roberto, C. A. (2015). Public health policies to encourage healthy eating habits: Recent perspectives. *Journal of Healthcare Leadership*, 7, 81–90. <https://doi.org/10.2147/jhl.S69188>
- Helsedirektoratet. (2015). *Nasjonal faglig retningslinje for mat og måltider i skolen*. <https://www.helsedirektoratet.no/retningslinjer/mat-og-maltider-i-skolen>
- Illøkken, K. E., Bere, E., Overby, N. C., Hoiland, R., Petersson, K. O. & Vik, F. N. (2017). Intervention study on school meal habits in Norwegian 10–12-year-old children. *Scandinavian Journal of Public Health*, 45(5), 485–491. <https://doi.org/10.1177/1403494817704108>
- Illøkken, K. E., Johannessen, B., Barker, M. E., Hardy-Johnson, P., Øverby, N. C. & Vik, F. N. (2021). Free school meals as an opportunity to target social equality, healthy eating, and school functioning: Experiences from students and teachers in Norway. *Food & Nutrition Research*, 65. <https://doi.org/10.29219/fnr.v65.7702>
- Kainulainen, K., Benn, J., Fjellström, C. & Palojoki, P. (2012). Nordic adolescents' school lunch patterns and their suggestions for making healthy choices at school easier. *Appetite*, 59(1), 53–62. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2012.03.012>
- Kolve, C. S., Helleve, A. & Bere, E. (2022). *Gratis skolemat i ungdomsskolen – nasjonal kartlegging av skolematornninger og utprøving av enkel modell med et varmt måltid*. Folkehelseinstituttet.
- McGill, R., Anwar, E., Orton, L., Bromley, H., Lloyd-Williams, F., O'Flaherty, M., Taylor-Robinson, D., Guzman-Castillo, M., Gillespie, D., Moreira, P., Allen, K., Hyseni, L., Calder, N., Petticrew, M., White, M., Whitehead, M., & Capewell, S. (2015). Are interventions to promote healthy eating equally effective for all? Systematic review of socioeconomic inequalities in impact. *BMC Public Health*, 15, 457. <https://doi.org/10.1186/s12889-015-1781-7>
- Meltzer, H. M., Abel, M. H., Brantsæter, A. L., Totland, T. H. & Holvik, K. (2021). *Kosthold i Norge*. Folkehelseinstituttet. <https://www.fhi.no/nettpub/hin/levevaner/kosthold/>
- Mikkelsen, B. E. (2014). School – a multitude of opportunities for promoting healthier eating. *Public Health Nutrition*, 17(6), 1191–1194. <https://doi.org/10.1017/s136898001400069x>
- Norges forskningsråd. (2019). *Forskningskampanjen 2018: Sjekk skolematen*. https://www.miljolare.no/innsendt/oppslag/1508/5cab02423c164/rapport_forskningskampanjen_2018.pdf

- Regjeringen. (2021). *Hurdalsplattformen. For en regjering utgått fra Arbeiderpartiet og Senterpartiet 2021–2025*. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/hurdalsplattformen/id2877252/>
- Samdal, O., Leversen, I., Torsheim, T., Manger, M. S., Brunborg, G. S. & Wold, B. (2009). *Trender i helse og livsstil blant barn og unge 1985–2005. Norske resultater fra studien «Helsevaner blant skoleelever. En WHO-undersøkelse i flere land» (HEMIL-rapport 3/2009)*. Research Centre for Health Promotion. <http://hdl.handle.net/1956/3734>
- St.meld. nr. 16 (2006–2007). ... og ingen sto igjen. *Tidlig innsats for livslang læring*. Kunnskapsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-16-2006-2007-/id441395/>
- Statistisk sentralbyrå. (2021, 16. desember). *Elevar i grunnskolen*. <https://www.ssb.no/utdanning/grunnskoler/statistikk/elevar-i-grunnskolen>
- Statsforvalteren i Trøndelag. (2018). *Prosjekt skolemåltid i Trøndelag*. <https://www.statsforvalteren.no/nb/Trondelag/Landbruk-og-reindrift/Matogmaltidsglede/skolemaltid/>
- Strand, B. H. & Madsen, C. (2018). *Social inequalities in health*. Folkehelseinstituttet. <https://www.fhi.no/en/op/hin/groups/social-inequalities/>
- Vik, F. N., Van Lippevelde, W. & Overby, N. C. (2019, 16. juli). Free school meals as an approach to reduce health inequalities among 10–12-year-old Norwegian children. *BMC Public Health*, 19(1), 951. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7286-z>
- Vik, F. N., Heslien, K. E. P., Van Lippevelde, W. & Øverby, N. C. (2020, 7. september). Effect of a free healthy school meal on fruit, vegetables and unhealthy snacks intake in Norwegian 10- to 12-year-old children. *BMC Public Health*, 20(1), 1369. <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09470-2>